

»PROMEMORIJE« GALEAZZA CIANA

Les archives secrètes du comte Ciano 1936-1942, Paris 1948.*

U ministarstvima vanjskih poslova postojala je, a i danas postoji praksa, da se najvažniji dijelovi i točke pojedinih razgovora ministra vanjskih poslova kao šefa cjelokupne diplomacije zapisuju radi informacije suverena, predsjednika vlade, ili drugih članova vlade, i kasnije dokumentacije. U historiji diplomacije poznat je na primjer slučaj, da je Sir Edward Grey, dugogodišnji engleski ministar vanjskih poslova, dostavljao svakom stranom diplomatskom predstavniku u Londonu nekoliko sati nakon dovršenog razgovora u »Foreign Office-u«, kopiju bilješke o razgovoru, tzv. »promemorije«.

I ministar vanjskih poslova fašističke Italije Galeazzo Ciano (1936-1943) zapisivao je sve važnije diplomatske razgovore s pojedinim državicima, ministrima vanjskih poslova, diplomatima i drugim političkim ličnostima. U Parizu je izašao prijevod tih njegovih »promemorijaz« pod naslovom »Iz tajnih arhiva grofa Ciana«, i to onih, koje obuhvataju razdoblje od svršetka abesinskog rata do ulaska SAD u rat. Pored brojnih zabilješki samog Ciana zbirka sadrži nekoliko »promemorijaz« o razgovorima Ducea s Hitlerom, Bethlenom, japanskim ambasadorom u Rimu, S. Suñerom i drugima, zatim povjerljiv izvještaj Ciana o putu u Tiranu na vještanje Ahmed beg Zogu-a, lična i povjerljiva njegova pisma pojedinim talijanskim diplomatima, dijelove telegrama i izvještaja talijanskih ambasadora Rimu. Za nas su danas od najvećeg interesa one »promemorijez« i ostali dokumenti te zbirke, u kojima ima podataka važnih za nas i za vanjsku politiku bivše Jugoslavije.

U podjeli utjecajnih sfera između Rima i Berlina, prilikom stvaranja »Osovine«, Sredozemno more ušlo je u sferu fašističke Italije i u razgovoru sa Ciano, 23. IX. 1936., nacistički ministar Hans Frank, kasniji generalni guverner u Poljskoj, upozorava Ciana, da je Njemačka spremna da nacionalistima u španjolskoj pruži svaku moguću pomoć, i to isključivo iz solidarnosti političkih koncepcija, ali da nema nikakvih interesa ni pretenzija u Sredozemlju. Hitler poručuje, veli dalje Frank, da Sredozemno more smatra talijanskim morem i da Italiji tamo pripada, ili bar treba da pripadne, povlašteni položaj i nadzor. Tako je i Jadran »pripao« Italiji, i Ciano zatim pokušava da uhvati korijen u Jugoslaviji kneza Pavla. Prilikom posjete Berlinu razgovara s tadašnjim ministrom vanjskih poslova von Neurathom (21. X. 1936.), i Neurath ga hrabri u tome: podvlači nedavno poboljšanje odnosa između Rima i Beograda, zapisuje Ciano, i izjavljuje, da bi za Italiju bilo od interesa, da s Jugoslavijom uspostavi dobre odnose, i to iz dva razloga. Prvo, radi zajedničkog interesa: da tako pojača branu protiv komunizma; drugo, zbog specifično talijanskog interesa, da se Beograd pridobije, a s tim i oslobodi od utjecaja Londona, pošto

* To je francuski prijevod talijanskog originala »L'Europa verso la catastrofe«. Mi smo se služili njime, jer nam nije bilo moguće nabaviti talijanski primjerak.

je vladi Rajha poznato, i to iz pouzdanog izvora, da se Englezi trude da zadobiju jugoslavensko prijateljstvo, da za sebe osiguraju dalmatinske baze za slučaj sukoba i da dovrše pokušaj zaokruženja, uperenog protiv Italije. Ciano mu odgovara, da između Italije i Jugoslavije ne postoji nikakav ozbiljan razlog neslozi, a da je njegova namjera da ostvari sporazum.

24. X. 1936.. Ciano razgovara s Hitlerom u Berchtesgadenu, i tamo mu Hitler veli o Jugoslaviji slijedeće: »Zemlja, s kojom se Njemačka nalazi u dobrim odnosima, to je Jugoslavija. Rim treba da utječe u prvom redu na Budimpeštu, da savjetuje Madarima, da svoj irendentizam više upere prema Čehoslovačkoj negoli prema Jugoslaviji. Njemačka je već poslala analogne savjete. S druge strane valja priznati, da su mađarski zahtjevi prema Srbima vrlo skromni, dok su oni, koji se odnose na Čehoslovačku, od najveće važnosti. Jugoslavija je zabrinuta zbog agresivnih namjera, koje bi Italija imala protiv nje. Dostajalo bi, da se pruže garancije u tome smislu, pa da se pridobije za naš sistem, da je potpuno oslobođeno od francuskog utjecaja, a iznad svega, da onemogućimo uspjeh engleskih spleta, koje idu za tim, da Beograd pretvore u središte prototalijanske akcije.«

Uvjero sam Hitlera — veli Ciano dalje — da naši napori idu u tom pravcu i da od izvjesnog vremena, u stvari, postoji izvjesno popuštanje napetosti između Italije i Jugoslavije, da smo spremni da idemo mnogo dalje: da postignemo stvarni i istinski sporazum.« (str. 58)

I zaista, Cianoza zabilješka od 18. XII. 1936. govori o posjeti jugoslavenskog poslanika u Rimu Jovana Dučića i o sadržaju Stojadinovićeva pisma Dučiću:

»Primio sam jugoslavenskog poslanika, i on mi je pročitao pismo, koje je primio od predsjednika Stojadinovića. Pismo započinje s tim, da je Stojadinović suglasan s nama o prikladnosti momenta za započinjanje razgovora predstavnika obiju vlada i to iako, da u početku ne odredimo granice ugovora, nego da prepustimo da se one certaju u toku pregovora. Sa svoje strane Stojadinović je vrlo optimističan, što se tiče rezultata tih pregovora, i vjeruje, da će sporazum biti od velikog značenja.« (str. 69.) Dučić se ispričava zbog zakašnjenja i izlaže, da je do njega došlo zbog odsutnosti kneza Pavla iz Beograda: »tek što se povratio, namjesnik je bio obaviješten o prethodnim pregovorima, kao i o utvrđenom »modus procedendi«. Namjesnik Pavle dao je svoj puni pristanak. Stojadinović zaključuje pismo s nalogom Dučiću, da odmah saopći Ciano, da će u bliskoj budućnosti imenovati dva službena predstavnika, jednog za politička, drugog za ekonomska pitanja, da pregovori mogu započeti. Pristaje na Rim kao središte za pregovore, i preporučuje zasad najveću rezerviranost.« (Str. 69—70.) Dučić je upitao Ciana, da li želi da pregovarači dođu između Božića i Nove godinc ili drži da je zgodnije, da dođu prvih dana mjeseca siječnja. Ciano je prepustio Beogradu da to odluči.

Deset dana kasnije, 28. XII. 1936., u drugoj zabilješci Ciano navodi:

»Poslanik Jugoslavije došao je da me vidi noseći mi poruku predsjednika Stojadinovića. Predsjednik nam daje do znanja, da zakašnjenje, koje je nastupilo kod otvaranja službenih pregovora s nama, treba pripisati jedino potrebi da se pripremi domaća sredina i prikupe potrebni elementi za buduće razgovore. Demantira vijesti nekih novina, da bi talijansko-jugoslavensko zbliženje bilo uvjetovano prethodnim englesko-talijanskim sporazumom. Predsjednik je imenovao poluslužbe-

nim predstavnicima za pregovore s Italijom Milivoja Pilju¹ i opunomoćenog ministra Dr. Ivana Subotića.² Oni će doći u Rim početkom siječnja.« (Str. 70.)

Pregovore su povelu u tajnosti, i Ciano prilikom posjete Rimu turskog ministra vanjskih poslova Ruždi Arasa (»promemorija« od 4. II. 1937.) razgovara s njim i o Jugoslaviji. Ruždi Aras mu veli, da je »prijateljstvo Turske s Grčkom temelj cjelokupne tirske politike na Balkanu, a zatim i dobri odnosi s Jugoslavijom. Njih nije izmijenilo nedavno zaključenje bugarsko-jugoslavenskog pakta.³ Aras je lično vrlo sklon tom smirivanju između slavenskih antiboljševičkih vlada, čija solidnost i stabilnost međutim izaziva kod njega mnogo rezervu. Izjavio je, da rado gleda naše približavanje Jugoslaviji, jer olakšava zbliženje između Jugoslavije i Madžarske, s kojom turski narod vežu duboki osjećaji prijateljstva. Prema želji Jugoslavena nisam Arasu uopće spominjao pregovore u toku, o kojima on ništa ne zna.« (Str. 91.)

Sredinom ožujka su pregovori u Rimu bili završeni, i politički je sporazum predviđao slijedeće: uzajamnu obavezu Italije i Jugoslavije na poštivanje zajedničkih granica; obavezu nepribjegavanja ratu kao instrumentu nacionalne politike; zabranu svake djelatnosti uperene protiv teritorijalnog integriteta i utvrđenog poretka u svakoj od država-potpisnica i pogodno da nanese štetu njihovim prijateljskim odnosima. Osim toga sadržavao je prilično neodređene obaveze za slučaj međunarodnog sukoba, a trgovinski sporazum predviđao je uvećani udio fašističke Italije u vanjskoj trgovini Jugoslavije.

Zbog svečane ceremonije potpisa tih t.zv. »beogradskih ugovora«, Ciano dolazi u Beograd i u »promemoriji« od 26. III. 1937., datiranoj u Beogradu godine XV. fašističke ere, zapisuje razgovor sa Stojadinovićem:

On je započeo s izjavom, da imajući u vidu geografski položaj Jugoslavije i vodeći računa o političkim mogućnostima zemlje, ne namjerava voditi neku evropsku ili čak svjetsku politiku, nego želi da Jugoslaviji očuva odlučujući i vodeći položaj na Balkanu. Odnosi s Italijom određeni su ugovorima potpisanim 25. ožujka. Ali ti ugovori nisu drugo nego prva etapa, najteža, to je istina, u pravcu saveza između dvije zemlje, koji i Stojadinović smatra prirodnim i neizbježivim zbog ekonomskih, političkih i historijskih nužnosti. S Francuskom su odnosi Jugoslavije oslabili; Francuska je predložila Maloj Antanti da sklopi vojni savez, koji bi branio Čehoslovačku od njemačke opasnosti; Stojadinović je zavlacio s odgovorom četiri mjeseca pod raznim izgovorima. Sad, nakon zaključenja ugovora s Italijom, nema više namjeru da zavlaci i prvom prilikom, kod idućeg sastanka Male Antante (1. IV. 1937.), dati će negativan odgovor na taj prijedlog kao i na eventualni i vjerojatni prijedlog dvostranog saveza između Jugoslavije i Francuske i Francuske i drugih članica Male Antante.

Stojadinović je na slijedeći način izložio razloge za novu politiku: »Nismo primili i ne ćemo ništa primiti od Francuske. Ekonomski, za Jugoslavena (Francuska) ne vrijedi ništa. Financijski, mi smo zaključili s Francuskom zajmove, koje redovno otplaćujemo uz lihvarske kamate. Vojno, ona je u prošlosti predstavljala, zajedno

¹ Dr. Milivoj Pilja, šef brojnih trgovinskih delegacija, kasniji pomoćnik ministra vanjskih poslova, zadužen privrednim pitanjima.

² Dr. Ivan Subotić, stalni delegat pri Društvu Naroda u Ženevi, kasnije ambasador u Londonu.

³ Ugovor o vječnom prijateljstvu između Bugarske i Jugoslavije, potpisan u Beogradu 24. I. 1937.

sa Čehoslovačkom, našeg glavnog liferanta oružja, ali nam nije poklonila nijedne bajunete. To, što smo primili, platili smo, kao što ćemo platiti Italiji, jer namjeravamo da ubuduće upućujemo naše narudžbe vojnog materijala u Italiju i Njemačku. Kulturni utjecaj Francuske postao je kod nas osobito škodljiv i negativan. Štampa i književnost izraz su židovskog, slobodno-židarskog i komunističkog mentaliteta Francuske jednog Bluma!« (Str. 93—94.)

»On (Stojadinović) nema neprijateljskih osjećaja prema Mađarima, kao ni osjećaja solidarnosti sa Česima. Idući sastanak Male Antante u Beogradu prouzrokovat će kasnije pogoršanje odnosa između Francuske i Jugoslavije sve do, možda, otvorenog sukoba. Optužit će me zbog egoizma. Francuzi optužuju uvijek zbog egoizma onog, koji nije voljan da se da ubiti za njih. To me ostavlja potpuno hladnog, pošto sam uspio da sklopim sporazum s Italijom, koji smatram temeljnim za politiku naše države. Što se tiče, naprotiv, Male Antante, mislim, da ona formalno ne će pretrpjeti neku promjenu. Čehoslovačkoj je u interesu da ostavi dijelove na svom mjestu, da se ne pokaže u cijelosti, na kojem mjestu, kako i u kojoj mjeri je vaza razbijena. Ali, uistinu, dok će odnosi između Jugoslavije i Rumunjske ostati nepromijenjeni, t. j. solidarni i srdačni, odnosi, naprotiv, između dvije zemlje i Čehoslovačke svesi će se na praznu formalnost.« (Str. 95.)

»Prešavši na razmatranje odnosa između Jugoslavije i Austrije, predsjednik vlade je rekao, da smatra »Anschluss« neizbjektivim. Austrija, takva kakva je, nema nikakvih uvjeta za život, ni moralnih ni materijalnih. Kako sada stvari stoje, odnosi između Jugoslavije i Njemačke su odlični. Što god ljudi mislili, ti odnosi su od nekog vremena mnogo bolji, negoli odnosi između Jugoslavije i Francuske. Već se razvija snažna aktivnost vojne i ekonomske prirode između ove dvije zemlje. Suradnju Beograda s osovinom Rim-Berlin treba smatrati dobivenom još s razloga. Što Osovina predstavlja stvarnu obranu protiv opasnosti, koje se Jugoslavija najviše boji: od komunističke opasnosti.« (Str. 95.—96.)

»Utjecaj je crvenih škodljiv za sve narode, ali je naročito opasan u Beogradu, gdje pripadnost istoj rasi, privlačivost temperamenta, sličnost u jeziku uvelike olakšavaju zadatak boljševičkim propagandistima, koji uspijevaju da unose zarazu tih svojih ideja među Jugoslavena. Komunistizam nije još jako raširen u Jugoslaviji. Uhvatio je korijen među intelektualcima, a osobito kod studenata beogradske univerze, gdje ga ispovijeda oko 200 od 7000 mladih ljudi, koji pohađaju univerzu. Kod Hrvata dosta je duboko ukorijenjen, a isto tako, samo manje, u nekim centrima Slovenije. Protiv takve opasnosti vlada nastupa odlučno i svuda stvara solidnu i zdravu barijeru, koju sačinjavaju seoski posjednici i velike seljačke mase, koje čine kičmu jugoslavenske nacije.« (Str. 96—97.)

»Odnosi s Mađarskom, veli dalje Stojadinović, poboljšali su se u posljednje vrijeme i još će se poboljšati. Nedavno je vlada u Budimpešti ponudila Stojadinoviću unilateralni pakt o nenapadanju, i on ga smatra prihvatljivim. Kad zaključiti taj pakt, Jugoslavija će u kratkom roku objaviti novi statut za mađarsku manjinu, koji ne treba smatrati protuuslugom za pakt, ali za koji bi bilo korisno da se, u stvari, sastavi u suglasnosti s Mađarskom. Stojadinović namjerava ići tim putem. Ohrabrio sam ga dodajući, da će poboljšanje odnosa između Beograda i Budimpešte povoljno utjecati na odnose između Rima i Beograda.« (Str. 97.)

»Rumunjska danas slijedi politiku prijateljstva s Jugoslavijom i Poljskom, i to u izrazito proturuskom smjeru. Jugoslaviji sklona politika je iznad svega potrebna

vlasti u Bukureštu. Stojadinović pripisuje Rumunjima neznatnu vrijednost što se tiče vojske. Ali on ističe bogatstvo njihovih agrarnih izvora i neograničenih rezervi petroleja. Bilo što mu drago, veli on, ili će Rumunjska biti u našem sistemu, i tada ćemo imati na raspoloženju njeno žito i petrolejske izvore, ili će Rumunjska biti protiv nas, i za vrlo kratko vrijeme mi ćemo imati isto tako te izvore.« (Str. 97.)

»Danas, rekao je Stojadinović, Jugoslavija je teritorijalno zadovoljena. Ona je najviše izvukla iz svjetskog rata. God. 1912. Srbija je brojila 2.400.000 stanovnika. Poslije balkanskog rata porastao je broj na 4 milijuna. Danas Jugoslavena ima više od 15 milijuna, i ritam nataliteta mnogo obećava. Pitanja, koja se danas postavljaju pred Jugoslaviju, nisu pitanja teritorijalnog proširenja. Za najmanje deset godina provođenje javnih radova, ojačanje narodne privrede, duhovno i kulturno uzdizanje naroda bit će ciljevi, kojima će težiti vlada. Ali kad jednog dana snažni polet mladog jugoslavenskog naroda osvoji šire horizonte i nova tržišta, mislim, da će započeti širenje upravo u pravcu Grčke i Turske.

Stojadinović se vrlo malo pozabavio Albanijom. Ona je, rekao je on, bila vrijedna pažnje u doba, kad je evropskoj diplomaciji uspijevalo da održi rastavljene i neprijateljski raspoložene Italiju i Jugoslaviju. Predstavljala je za nas oružje upereno u naš bok. Ali danas, u novoj klimi, nema više nikakvog razloga, da je za takvu držimo, i albansko pitanje poprima svoje stvarne proporcije: skromne proporcije jednog lokalnog problema. Složio sam se sa Stojadinovićem. I iz dužnosti lojalnosti rekao sam mu, da se spremam da posjetim uskoro i kralja Zogu-a, kao što sam posjetio sve prijateljske i savezničke države. Od strane Stojadinovića nikakve primjedbe.

Za vrijeme sankcija Engleska je nastojala da Jugoslaviju gurne mnogo dalje, nego što smo mi išli u politici neprijateljstva prema Italiji. Napustivši jednom sankcije. Engleska je produžila da nam laska i obećaje pomoć u Sredozemlju. Mi je nismo trebali. Uostalom, pitam se, da li je Engleska u stanju da pomogne bilo nama bilo kojoj drugoj državi Sredozemlja, kad je tako često bila prisiljena da traži našu pomoć u času sukoba s vama. I zatim, nemam povjerenja u englesko naoružanje. Poker je anglosaksonška igra i znamo, da se bluff vrlo često upotrebljava, da se spasi bar jedan dio uloga. Čak ako Engleska i dovrši svoje naoružanje materijalno, to još ne će značiti da može iznova vršiti dosadašnju ulogu u svijetu. I ja jako sumnjam u volju i borbeni duh engleskog naroda danas. Predugo je on vjerovao u čuda od strane Društva Naroda, da bi danas bio u stanju da zgrabi mač. Što se mene tiče, ne dajem nikakav kredit Društvu Naroda. Član sam njegov i prisiljen sam da to i nadalje budem, više zbog javnog mišljenja i snage inercije, nego li iz ličnog uvjerenja. Imam čast, da nisam nikada bio u Ženevi i namjeravam da tu počast sačuvam zauvijek.« (Str. 98—99.)

»Nastojao sam — produžuje Ciano — da s izvjesnom opširnošću rezimiram razgovore, koje sam vodio sa Stojadinovićem. U njima se odražuje njegova ličnost, koja je na mene ostavila zaista dubok utisak. Stojadinović je fašist. On to nije po nekoj javnoj izjavi, ali je sigurno po svom shvaćanju vlasti, države i života. Njegov je položaj u zemlji prvorazredan. Uz pomoć kneza Pavla, koji mi je izjavio, da ima u Stojadinovića neograničeno povjerenje uz iskrenu simpatiju, na čelu stranke, koja okuplja veliku većinu u zemlji, Stojadinović ima danas — a sprema se da je u budućnosti još više vrši — ulogu diktatora u Jugoslaviji. Prožet je neslomljivom voljom, iskren je i otvorene prirode. Njegovi planovi izviru jasno iz stvari, o kojima mi je govorio i koje ovdje rezimiram.

Prema Italiji ima namjeru da nadaleko proširi djelo zbližavanja i suradnje. S druge strane, potpisujući ugovor od 25. ožujka, obvezao se da će ići tim putem i to mi je rekao. I iz utisaka, koje sam zadobio za vrijeme svog kratkog boravka u Jugoslaviji, crpim uvjerenje, da je za nas od velike koristi, ako pojačamo zajedničku akciju s našim susjedima na istoku.

Isto tako na ekonomskom planu Stojadinović vidi mogućnosti svakini danom sve veće. Što se tiče vojne autarhije talijansko-jugoslavenskog sistema, sirovine naših susjeda i naša sprema u materijalu sretno se nadopunjuju. U tom smo cilju Stojadinović i ja odlučili da ostanemo u dodiru, da pripremimo i podnesemo Duce-u u prikladni čas široki plan za akciju.

»Beogradskim sporazumima« i naročito u atmosferi, koju je u Beogradu stvorio Stojadinović, vjerujem da će se talijansko-jugoslavenska suradnja razviti i imati odlučujuću riječ na Balkanu i u podunavskoj Evropi. Treba stoga sada s naše strane razviti intenzivni napor, da iskoristimo sve povoljne uvjete za to. Treba, u međuvremenu, gledati široko i daleko i ne zaustavljati se na sitnim problemima lične prirode, koje neki zainteresirani traže i tražit će da ožive, da na taj način kompromitiraju prijateljstvo, koje se rađa, i budući savez između Italije i Jugoslavije.

Sa Stojadinovićem smo se složili, da odmah i na direktan način raspršimo svaku dvosmislenost, koja bi se mogla pojaviti u budućnosti, ili pak sumnje, koje će zemlje, razočarane zbog našeg jedinstva, neizostavno pokušati da ubace i da tako zamute vodu, koju namjeravamo da održimo čistom.

Radi toga i iznad normalnih diplomatskih sredstava Stojadinović je akreditirao kod mene za eventualna povjerljiva i hitna saopćenja svog brata i suradnika, poslanika u Skupštini.⁴ Za istu svrhu označio sam mu Anfusa.⁵

Pored toga, imajući u vidu da smo susjedi, mogli bi se sastajati češće. U kolovozu Stojadinović predlaže, a ja ga u tome hrabrim, da provede nekoliko dana na Lidu Venecije. Kasnije, u studenom, bit će u Rimu, da se pokloni Duce-u, a u budućnosti mislit ćemo i na posjetu kneza-namjesnika Pavla.« (Str. 134—137.)

Doista, početkom prosinca god. 1937., Stojadinović dolazi »na podvorenje« Mussoliniju u Rim i »promemorijaz« o njegovim rimskim razgovorima s Duceom i Cianom od 11. XII. glasi ovako:

»Razgovore, vodene u »Palazzo Venezia« 6. i 7. prosinca, predsjednik vlade Stojadinović započeo je s tvrdnjom, da Jugoslavija namjerava produžiti da ide putem, određenim »beogradskim sporazumom« prošlog ožujka. Rezultati pakta bili su dosad izvršni. Najživlja suradnja na svim područjima moći će se ostvariti u budućnosti. Očekujući to, predsjednik Stojadinović je izjavio, da mu je namjesnik Pavle povjerio da kaže Duceu, da se ubuduće mi u kakvoj političkoj konstelaciji Jugoslavija ne će naći u taboru protivničkom za Italiju.

Duce je tu izjavu uzeo na znanje i sa svoje strane potvrdio namjeru da naredi, da se progresivno i neprekidno pojačavaju prijateljski odnosi između Italije i Jugoslavije.

⁴ Dragomir Stojadinović, »izabran« za narodnog poslanika god. 1935. na listi Bogoljuba Jevtića.

⁵ Filippo Anfuso, lični prijatelj grofa Ciana, njegov šef kabineta, kasniji fašistički poslanik u Budimpešti, pisac knjige memoara »Dal Palazzo Venezia al Lago di Garda«.

Španjolska. Predsjednik Stojadinović moli, da ga Duce upozna s tim, šta misli o situaciji u Španjolskoj.

Duce prikazuje situaciju, veli Ciano, i završava s izjavom, da je general Franco u prošlosti dobio jasne dokaze talijanskog prijateljstva, i da će ga to prijateljstvo pratiti sve do konačne pobjede, koja odsada ne izgleda više dvojbena.

Predsjednik Stojadinović veli, da je slijedio s najživljom simpatijom naše držanje u Španjolskoj i saopćuje, da je Jugoslavija odlučila da pošalje u Salamancu diplomatskog agenta. Dodaje, s druge strane, da od početka revolucije odnosi Jugoslavije s Madridom nisu praktično postojali.

Engleska i Francuska. Predsjednik Stojadinović govori o svom nedavnom putu u Paris i London. Taj put nije imao nikakvog praktičnog rezultata. U Londonu, u razgovoru s najvidenijim političarima, stekao je uvjerenje da Engleska, pripremajući se da obnovi svoje flote na moru i u zraku, ne će biti nikada u stanju da drži vojsku, kad je poznata očita averzija Engleza prema obaveznoj vojnoj službi. To će Englesku dovesti u stanje podređenosti. Predsjednik Stojadinović je primijetio da se na engleskoj strani uvijek mnogo bave Italijom. Podsjeća, da mu je za vrijeme abesinskog sukoba engleski vojni ataše u Beogradu povjerio, da Englezi ne mogu ništa poduzeti protiv Italije iz straha od t. zv. »eskadrila smrti«. Duce izlaže stanje naših odnosa s Londonom i veli, da je on sa svoje strane uvijek pripravao da se sporazumi s Engleskom, pod uvjetom da se takav sporazum protegne na sve neriješena pitanja i da ima karakter trajnosti.

Što se tiče Francuske, predsjednik Stojadinović ne skriva svoju duboku averziju prema akciji Narodne fronte. On primjećuje, da postoje brojne tendencije u protivnom smislu, koje onemogućuju svaku pozitivnu odluku. Vojska sama, zbog isključivo defanzivnog karaktera, može se naći jednog dana pred oštrom krizom, materijalnom i psihološkom. Francuska je u zadnje vrijeme insistirala na tome, da se zaključi pakt o uzajamnoj pomoći između Pariza i tri države Male Antante. To je cilj puta, koji sad Delbos završava. Stojadinović se jasno suprotstavio takvom paktu i pružio će još odlučniji otpor novom pritisku, kojem će biti izložen. Sporazum te prirode imao bi za rezultat, da se dođe do nevjerojatnih apsurdnosti i nesmisla, kad se pomisli na situaciju uvjetovanu ugovorima, koji dvostrano vežu neke od država eventualnih učesnika u takvoj kombinaciji.

Predsjednik Stojadinović veli, da je Francuska, zabrinuta zbog njegove vanjske politike u prošlosti, pvela protiv njega snažnu opozicionu kampanju. Pomoću namjesnika Pavla izdržao je krizu i sad su protivničke snage potpuno »mrt«. Iskorištit će tu situaciju, da u narodu proširi temelje vladi pomoću osnivanja velike stranke, kojoj će biti cilj da u prvom redu organizira snage jugoslavenske omladine. Sve to uvjetovat će približavanje, uvijek sve to jasnije, političkom sistemu autoritativnih država i odvajanju od Francuske.

Mađarska i Austrija. Odnosi između Jugoslavije i Mađarske vidno su se poboljšali posljednjih dana. Predsjednik Stojadinović vjeruje, da će poslije izbora Tatarscu povesti pregovore s Mađarskom, da tako dođe do popuštanja napetosti između Bukurešta i Budimpešte. Bodrim ga da ustraje na tom putu, koji isto tako omogućuje sporazum između Italije i Rumunjske. Duce veli, da su doista odnosi između Italije i Rumunjske srdačni, a ekonomski odnosi da se produbljuju sve više. Ipak ne će doći ni do kakvog sporazuma bez pristanka Budimpešte, s kojom je Rim i nadalje usko i prisno vezan.

Upitan o austrijskom pitanju, Duce izlaže situacija i naše gledište u tom pitanju, koje proizlazi iz razgovora, koje smo vodili s upravljačima Rajha u raznim prigodama i sa Schuschniggom u Veneciji prošlog travnja. Predsjednik Stojadinović izjavljuje, da se potpuno slaže s našom formulom.

Čehoslovačka. Pred svoj odlazak u Rim praška vlada zamolila je Stojadinovića, da u razgovorima provjeri, da li između Čehoslovačke i Italije postoji mogućnost suradnje, koja bi omogućila Čehoslovačkoj da poboljša svoj međunarodni položaj. Saopćavajući to, predsjednik Stojadinović dodaje, da savršeno vodi računa o težini položaja Čehoslovačke i da, predajući tu poruku, on lično ne dodaje nijedne riječi ni preporuke ni pritiska.

Duce odgovara, da Italija ne može i ne želi ni na koji način da intervenira u korist Praga. Čehoslovačka neka se snađe sama u toj vrlo bijednoj situaciji, koja nas ne zanima direktno, dok, međutim, skuplja protiv nje naše njemačke i mađarske prijatelje. Italija ne može dakle drugo, nego da pusti da propadne svaka ponuda, dolazi li iz Praga.

Balkanski sporazum. Predsjednik Stojadinović govori o odnosima s Atenom i Ankarom i veli, da ga je Ruždi Aras zamolio da upozna Rim s prijateljskim osjećajima Turske, ali se lično Stojadinović vrlo strogo izražava o turskom ministru vanjskih poslova.

Duce rezimira razvoj naših odnosa s Ankarom i Atenom posljednjih godina. Veli, da s naše strane imamo namjeru da sačuvamo u našim odnosima s tim državama karakter izrazite srdačnosti, ali da je prisiljen primijetiti, da se, osobito nakon potpisa beogradskih sporazuma, kako u Grčkoj, tako u Turskoj, manifestirala naglašena nervoznost i osjeća ton nepovjerenja ne samo prema Italiji, nego također prema Jugoslaviji. To proizlazi iz činjenice, da Turci i Grci otad osjećaju još više snagu gravitacije Slavena prema Bosporu i Egejskom moru. Stojadinović tvrdi, da takav utisak Ducea potkrepljuju brojni dokazi. Odnosi između Jugoslavije s jedne i Turske s druge strane, premda formalno najkorektniji, popustili su u iskrenosti u posljednje vrijeme. Ali to ne zabrinjuje vladu u Beogradu. Stojadinović dodaje, da namjerava da svoju politiku, kako prema Grčkoj tako prema Turskoj, uskladi što više s politikom Rima.

Društvo Naroda. Duce saopćuje Stojadinoviću, da namjerava napustiti Društvo Naroda 11. prosinca. Poduzeo bi taj korak već prije nekoliko dana, da nije bio u toku posjet jugoslavenskog premijera Rimu. Ako Stojadinović misli, da bi naše napuštanje Društva Naroda odmah nakon njegova odlaska iz Italije moglo prouzrokovati za njega neugodne polemike, Duce je spreman da to odgodi za nekoliko dana. Jugoslavenski predsjednik vlade odobrava bez rezerve odluku Ducea i veli, da će sam napisati komentar tog događaja u tom smislu, da odlaskom Italije iz Ženeve Društvo Naroda gubi svaku vrijednost i razlog opstanka.

Nakon proučavanja točaka od manje važnosti potvrđena je volja za uskom suradnjom na svim poljima i — da se tako povećava izmjena između dvije zemlje — donijeta je odluka o odašiljanju nekoliko jugoslavenskih vojnih i tehničkih misija, da upoznaju detaljnije našu proizvodnju i uspostave direktniji kontakt s našim oružanim snagama. (Str. 134—137.)

15. IV. 1938. po povratku iz Beograda. Boško Hristić, jugoslavenski poslanik u Rimu, nasljednik Jovana Dučića, posjetio je Ciana i saopćio mu, po direktivi Stoja-

đinovića, da ovaj želi da se sastane s Ciano^m u toku ljeta i da radi toga namjerava da dođe u Italiju da provede nekoliko dana u Veneciji ili u kom drugom talijanskom kupalištu, da tako dade susretu karakter potpune spontanosti.

»Anschluss — veli Hristić — nije osjetno azbudio jugoslavenski politički život, premda se u javnosti osjetio vrlo jak udarac, dijelom neutraliziran postojanjem sporazuma s Italijom. Stojadinović je lično tu stvar predviđao već odavno i on je potpuno miran, što se tiče njemačkih namjera, barem za izvjesno vrijeme, što se može smatrati da je od važnosti, ako ne u historijskoj, a ono u političkoj perspektivi. Povodom njegova posljednjeg puta u Berlin bilo mu je dopušteno da čuje, kako Führer ponavlja da smatra nepovredivom njemačku granicu prema Italiji i Jugoslaviji. Stojadinović namjerava da ubuduće produži s politikom, kakvu je vodio do sada: odnosi izvršnog susjedstva s Njemačkom, uski, srdačni i duboki sporazum s Italijom.

Jugoslavenski poslanik, bilježi Ciano, želio je zatim da se upozna s našim stavom pred eventualnošću akcije protiv Čehoslovačke. Odgovorio sam mu, da mi ne smatramo čehoslovački problem pitanjem, koje nas direktno interesira i da zbog toga ne predviđamo nikakvu akciju s naše strane.

Poslanik mi je rekao, da Stojadinović ima namjeru da potpuno uskladi svoju politiku s našom i da slijedi liniju identičnog postupanja. Mišljenja je, da će Njemačka prije ili kasnije pristupiti pripojenju sudetskih krajeva, kad Mađarska i Poljska uredi svoje račune s Pragom, i da će doći do osnivanja male češke države, potpuno neutralne. Protiv tog plana Stojadinović ne stavlja nikakve primjedbe i ne namjerava da nešto poduzme. Moli, da se njegovo gledište primi kao strogo povjerljivo.« (Str. 186—187.)

U Cianovoj »promemoriji« za Ducea povodom puta u Albaniju u vezi s vjenčanjem albanskog kralja Ahmed beg Zogu-a od 2. V. 1938. odmah u početku Ciano upozorava, da je Albanija kraj bogat, zaista bogat, osobito ručnim blagom. Postoji geološka karta Albanije nekog Austrijanca Novaka iz god. 1914., ali je nekompletna; mnogo korisnija obavještenja o tome moći će dobiti od jezuita u Skadru, koji su u najvećoj tajnosti i dugotrajnim radom prikupili podatke o tome, a sada su pristali, nakon dugog oklijevanja, da ih stave na raspoloženje talijanskom poslanstvu u Tirani.

Naš prestiž i naši interesi, i danas i ubuduće, ne mogu podnositi tuđe uplitanje (misli Njemačku), i ne bi bilo pametno da čekamo da opasnost, koja se sada tek jedva ocrta, dobije vremena da poprimi određeni oblik.« (Str. 194—195.)

Zbog toga Ciano predlaže Duceu aneksiju Albanije Italiji.*

Postoje tri mogućnosti, veli on, za akciju u Albaniji: prvo, povećavanje talijanskog utjecaja pomoću sve užih privrednih veza; drugo, dioba Albanije u zajednici • Jugoslavijom i, možda, s Grčkom; treće, aneksija pomoću personalne unije.

Prva predstavlja put, kojim se dosad išlo i kojim treba i nadalje ići pojačavajući aktivnost, sve dok ne nastupi čas totalitarnog rješenja. Druga mogućnost izgleda sa diplomatskog stanovišta najlakša: Jugoslavija bi se zadovoljila ispravkom granice

* Projekt, drag Ciano, ostvaren iskrcavanjem talijanskih trupa u Albaniji 7. IV. 1939.

na sjeveru, koja bi joj dala kontrolu nad čitavim Skadarskim jezerom kao i s talijanskom izjavom o odricanju prava na Kosovo, a Grčka, proširenjem prema Santi Quaranta kod Krfi. Ostaje treća hipoteza: personalna unija.

Stojadinović se sastao s Ciano u Veneciji i u »pomenorijici« od 18. VI. 1938. naveden je tok njihovih razgovora. Stojadinović mu odmah uvodno veli, da je cilj njegove posjete da se obavijesti kod Ciana o namjerama Rima, da upozna i uskladi, na apsolutni način, svoju međunarodnu aktivnost s talijanskom. Najvažnije mu je pitanje: pitanje Čehoslovačke, i ako Italija, u slučaju krize, ostane skrštenih ruku. Jugoslavija će učiniti isto. U odnosu na Albaniju on nema ništa da primijeti, što se tiče fašističke aktivnosti u njoj. Posljednjih dana Albanija mu je ponudila zaključenje ugovora o prijateljstvu, ali je to za njega bez značaja. Ciano mu je odgovorio, da su ga Albanci obavijestili, da je inicijativa došla s beogradske strane; Stojadinović se branio i dodao, da će to dokazati na taj način, što ne će potpisati ugovor.

»Dovršivši naš »tour d'horizons« i ispitavši i one probleme, koji se u manjoj mjeri tiču naših odnosa, predsjednik Stojadinović je potvrdio namjeru, da u svim eventualnostima i slučajevima potpuno uskladi svoju politiku s politikom Ducea i rekao, da saopćim samom Duceu, da ga moli da smatra Jugoslaviju državom vezanom uz Italiju vezama još čvršćim od onih, koje bi se mogle temeljiti na zaključenom savezu, savezu, koji bi nestalom, ukoliko bi to zahtijevale okolnosti, mogao biti zaključen u roku od nekoliko sati.« (Str. 211)

U razgovoru mađarskog predsjednika vlade Bele Imredyja i ministra vanjskih poslova Kolomana Kanya (zapis od 18. VII. 1938.) s Duceom Duce spominje, da je Stojadinović sam nazvao Čehoslovačku »država-kobasicom« i uvjeravao prisutne, da prema Stojadinovićevim izjavama Mađarskoj ne prijete nikakva opasnost od Malc Autante, intervencira li u sukobu iza Njemačke.

Ciano je ponovo posjetio Beograd i u zabilješci od 18.—25. I. 1939. nalaze se njegovi razgovori sa Stojadinovićem i knezom Pavlom. U razgovoru o unutrašnjoj politici Stojadinović mu je rekao, da su izbori⁷ pod Korošcem, provedeni na previše liberalan, nerazumljiv i pretjeran način, dali značajne rezultate u korist opozicije, ali da se on ničega ne boji. Njegova stranka je jedinstvena, ima najveću snagu u Srbiji i među najboljenim i najodlučnijim elementima nacionalističke omladine. Stojadinović, veli Ciano, pristupa s najvećom energijom obrazovanju i organizaciji jugoslavenske radikalne stranke, stvorene po sadržaju i po formi prema fašističkoj stranci.

»Monarhiju pomaže Stojadinovićevu akciju. Knez Pavle, govoreći sa mnom o unutrašnjoj situaciji, rekao mi je, da je posmatra usprkos nekim teškoćama s mnogo optimizma i ustvrdio je, da je Stojadinović srpski političar, koji je »za sto kopalja« nad svima drugima.« (Str. 265—264.)

Stojadinović mu je iznio temelje jugoslavenske vanjske politike: sve naglašenije približavanje Rimu i prema tome Osovini, stvarno napuštanje Društva Naroda, opozivanjem u svibnju delegacije, koja se stalno nalazila u Ženevi i neučestvovanjem na sjednicama Društva i naklono proučavanje prijedloga o eventualnom pristupanju paktu protiv Kominterne, osobito ako bi se s njemačke strane stavilo Jugoslaviji do znanja, da bi njen pristup bio Berlinu ugodan.

⁷ Izbori 11. XII. 1938., na kojima je Stojadinović pretrpio poraz.

Ciano mu je govorio o Albaniji, i Stojadinović je potvrdio nepovoljne informacije o njoj. Zogu se nedavno, veli Stojadinović, ponudio Beogradu, da ga plaća protiv Rima. Postoje zato samo dvije mogućnosti: da se Zogu zamijeni drugom pogodnijom ličnosti (a Stojadinović ne vidi pogodnu zamjenu), ili da se pitanje riješi diobom između Italije i Jugoslavije. Izjavio je, da nije još upoznat s detaljima tog problema i da zbog toga ne može ulaziti u nj, a s tim se i Ciano složio. Nastavit će razgovore o tome i to putem direktnih posrednika, a ne diplomatskih predstavnika (Anfuso i Stojadinović). Ciano mu je ukazao na koristi, koje bi Jugoslavija dobila iz takvog rješenja: sporazum o demilitarizaciji albanske granice; vojni savez s Italijom, ispravke na sjevernoj granici Albanije; odstranjivanje jednog albanskog nacionalnog središta, koje neprekidno unosi nemir u oblast Kosova; konačno, obećanje talijanske pomoći za slučaj da Jugoslavija donese odluku, da sebi okupacijom Soluna osigura izlaz na Sredozemno more!

»Stojadinović me molio, veli on, da o tome razgovaram i s knezom Pavlom i Pavle je to dobro primio. samo je pokazao manji interes za teritorij, koji bi pripao Jugoslaviji.« (Str. 267.)

»Ne mislim, veli Ciano, da bi naišli na previše teškoća kod određivanja granice, u prvom redu zbog toga, što ne predviđam, da bi Jugoslavija imala prevelike zahtjeve, a zatim i zato, jer mi ne izgleda previše važno, da li imamo 1000 kv. kilometara više ili manje albanskog teritorija, dok je od odlučne važnosti to, da se definitivno ustalimo na Balkanu zauzevši poziciju od prvorazredne strateške vrijednosti.« (Str. 267.)

17. III. 1939., Ciano prima njemačkog ambasadora u Rimu, von Mackensena, u želji, kako sam kaže u »promemoriji«, da mu skrene pažnju na jedno pitanje za Italiju skrajnje delikatno, a to je: hrvatsko pitanje.

»Italija je, veli mu Ciano, događaje u Čehoslovačkoj promatrala u duhu »Osovine« i kao gotovo neizbježiv nastavak događaja iz mjeseca kolovoza i listopada prošle godine. Podrška, koju je Italija tom prilikom pružila, proizlazi jasno iz stava vlade i pisanja štampe. Ali, danas, rekao je Ciano, počinje se govoriti o mogućnosti direktnog njemačkog interesa za hrvatsko pitanje. Gibanje kod Hrvata, koje se osobito pojačalo u zadnje vrijeme, nesumnjivo je iznova izazvano događajima u Češkoj i Slovačkoj. Govori se o mogućnosti, da se Maček obrati na Berlin, da tako ostvari, zahvaljujući njemačkoj pomoći, svoj program autonomije ili nezavisnosti. Bez nekih točnijih podataka o tome držim za potrebno da saopćim, da Italija, koja se praktično dezinteresirala događajima u Čehoslovačkoj, ne bi mogla nikako da zauzme takav stav prema eventualnim događajima u vezi s Hrvatskom.

Mi provodimo, u potpunom sporazumu s Njemačkom, koja to isto čini, politiku uske i srdačne suradnje s Beogradom i držimo »status quo« u Jugoslaviji kao osnovni element ravnoteže u srednjoj Evropi. S druge strane, Führer je uvijek izjavljivao, da je Njemačka nezainteresirana, što se tiče Sredozemnog mora uopće a Jadranskog napose, koje da smatramo i namjeravamo smatrati ubuduće talijanskim morem. Zamolio sam ambasadora, da ima ljubaznost da Führera upozna s našim stavom.« (Str. 273—274.)

U nastavku, Ciano je 20. III. 1939. primio ambasadora i von Mackensen mu je u ime vlade Rajha izjavio slijedeće:

»Prvo, potvrđuje, da Njemačka nema nikakvih težnji u pravcu bilo koje zone u Sredozemnom moru, koje Führer smatra talijanskim morem.

Drugo, Njemačka demantira svaku glasinu o nekom njenom interesu u hrvatskom pitanju, jer se to pitanje ne tiče uopće njemačke vlade i naroda.

Treće, uzima na znanje, da Italija ne može ostati nezainteresirana u eventualnim promjenama »status quo-a« u Hrvatskoj.

Dodaje, da će se Njemačka, kao što se Italija dezinteresirala u čehoslovačkom pitanju, koje je Njemačka riješila prema svojim potrebama i interesima, isto tako, kad iskrсне hrvatsko pitanje, dezinteresirati, i to sto posto, i prepustiti rješenje Italiji.« (Str. 274.)

Istog dana uputio je i Ribbentrop lično pismo Cianu i uvodno zahvalio na »držanju, punom razumijevanja i prijateljstva«, koje je Italija zauzela u pitanju Praga.

»Vama je poznata odluka Führera, da politiku »Osovine« u svim pitanjima Sredozemlja određuje Rim, i da stoga Njemačka ne će nikada u zemljama Sredozemlja praviti neku politiku nezavisno od Italije. Ova odluka Führera bit će uvijek neprikosnoveni princip njene vanjske politike. Kao što se Duce dezinteresirao u Češkoj, tako smo i mi nezainteresirani u hrvatskom pitanju i — potpuno hipotetički — radit ćemo u tom pravcu samo u uskom sporazumu s talijanskim željama. Bilo je stoga za nas veliko iznenađenje, da su do vas doprle, prema onome što nam saopćuje g. von Mackensen, glasine sasvim druge prirode i ja sam odmah lično proveo istragu, da ustanovim, kako su one mogle nastati. Utvrdio sam, da je otprilike pred četiri tjedna nekoliko hrvatskih ličnosti u Berlinu uspostavilo dodir s neslužbenim organom i pokušalo da tako sazna nešto preciznije o njemačkom stavu. Taj neslužbeni organ nije hrvatske posjetioce ostavio ni u najmanjoj sumnji o tome, da nema nikakve mogućnosti za neku samostalnu njemačku aktivnost, a da će njemački stav biti određen namjerama i željama Italije.« (Str. 275—276.)

O odgovoru Ciana Ribbentropu od 24. III. 1939. Ciano saopćuje, da je upoznao Ducea sa sadržajem Ribbentropova pisma od 20. III. i da on (Ciano) s velikim zadovoljstvom prima Ribbentropovu izjavu o pitanjima Sredozemlja uopće, a Hrvatske napose.

U »promemoriji« od 7. IV. 1939. (nije je sastavio sam Ciano, nego Anfuso) zabilježen je razgovor između Ciana i jugoslavenskog poslanika u Rimu Hristića. Hristić je prvo upitao Ciana o talijanskim namjerama s obzirom na akciju prema Albaniji. Ciano mu je odgovorio, da je prvi cilj talijanske akcije neposredna okupacija četiri albanske luke, a da je razvoj daljnjih operacija u rukama vojnog vodstva; da će on zavisiti od stava albanske vlade i prirodne težnje, da se zaštite talijanski životi i interes. Sama okupacija da ima i onako privremeni karakter. Na Hristićevo pitanje, kako će teći granica Albanije, Ciano nije odgovorio, a na pitanje, na kojoj bazi bi talijanska vlada bila pripravna da se složi s Beogradom u pitanju sadašnje okupacije, Ciano mu je odgovorio, da je voljan da o tome diskutira s Cincar-Markovićem.⁸ Na Hristićevo pitanje (privatnog karaktera) o držanju Italije prema eventualnom zauzimanju nekih graničnih točaka s jugoslavenske strane Ciano je odgovorio zaobilazno.

U razgovoru s Ribbentropom u Milanu 6. i 7. svibnja 1939. Ribbentrop je o Jugoslaviji rekao, da je Berlin zadovoljan s razgovorima sa Cincar-Markovićem, koji

⁸ Dr. Aleksandar Cincar-Marković, jugoslavenski ministar vanjskih poslova od 1939.—1941., raniji poslanik u Sofiji i Berlinu.

da je ponovio ono, što je rekao u Veneciji. U svakom slučaju Jugoslavija će ostati neutralna i pomagat će sile »Osovine«. »Ribbentrop je mišljenja, da je kod sadašnjeg stanja stvari u zajedničkom interesu da se sačuva »status quo« u Jugoslaviji. Ako bi ipak došlo do raspadanja kraljevine unutrašnjim procesom, Ribbentrop potvrđuje da bi Italija — kao zemlja s predominantnim interesima u Jugoslaviji — trebala da donese rješenje krize.« (Str. 284)

Pred napad Njemačke na Poljsku u jesen 1939. dolazi do zaokreta u njemačkoj politici prema Jugoslaviji. Rajh je dotada zastupao gledište, da Jugoslaviju treba privući i sačuvati. U razgovorima prije krize oko Danziga između Berlina i Rima spominjala se godina 1942. kao najraniji rok za akciju. U poznatom razgovoru u Salzburgu Ciano se našao pred već donesenom odlukom. Pokušao je da zateže: da ukazuje na ranija utanačenja, da traži bazu za eventualni kompromis, ali bez uspjeha. I tada, da slomi rezerve Italije i da je zainteresira u akciji protiv Poljske, za koju je već sve bilo spremno, počeli su Nijemci predlagati paralelnu akciju protiv Jugoslavije.

I zato u razgovoru u Salzburgu, 11. VIII. 1939., Ribbentrop mu povjerava (osim za Ciana i Italiju iznenađujuće neopozive odluke Hitlera da zagazi u rat), da je Jugoslavija, navodno, nepouzdana, ali isto tako jako slaba. Rajh želi, rekao mu je Ribbentrop, da Italija iskoristi priliku afere s Poljskom, da dokrajči spor s Jugoslavijom u Hrvatskoj i Dalmaciji.

U prvom razgovoru s Hitlerom, 12. VIII. 1939., u Berchtesgadenu, Hitler veli Ciano, da se Njemačka i Italija nalaze u istom položaju: isto tako kako bi Poljska iskoristila prvu priliku sukoba Njemačke sa zapadnim demokracijama, da joj zabije nož u leđa, tako bi to učinila Jugoslavija prema Italiji. Zbog toga mu savjetuje, da Italija iskoristi prvu povoljnu priliku da raskomada Jugoslaviju okupiravši Hrvatsku i Dalmaciju (podvlačim, veli Ciano, da nije spomenuo Sloveniju!).

U berlinskom razgovoru s Führerom, 1. X. 1939., Ciano podvlači »ratoborni ekstremizam« svog nacističkog kolege (Ribbentropa), a u pismu talijanskom ambasadoru Dinu Alfieriju od 26. V. 1940. Ciano daje direktivu, da Alfieri uzastoji kod berlinskih političkih i vojnih krugova oživiti i ukorijeniti uvjerenje, da je Jugoslavija duboko neprijateljska zemlja i da je treba smatrati potencijalnim neprijateljem »Osovine«.

7. VII. 1940., u razgovoru s Hitlerom Ciano spominje i Jugoslaviju.

»Hitler se potpuno složio s nama u potrebi, da se likvidira taj problem u talijanskom smislu (t. j. da se raskomada Jugoslavija), ali je insistirao na tome, da se stvar obavi onda, kad situacija bude zato povoljna. Boji se, da bi akcija protiv Jugoslavije s naše strane mogla prouzrokovati požar na čitavom Balkanu, izazvati rusku intervenciju i čak ostvariti solidarnost interesa između Rusije i Engleske. Führer je rekao, da će — likvidira li jednom engleski problem ili, barem, pristupi li njegovoj likvidaciji — biti jako jednostavno urediti pitanje Jugoslavije.« (Str. 381.)

Njemačka pojačava pritisak na balkanske države i u pismu Duceu iz Salzburga od 18. XI. 1940., Ciano referira o razgovoru s Hitlerom, vođenom u prisutnosti Ribbentropa, i veli: »Došao je red i na jugoslavenski problem. Hitler mu pripisuje najveću važnost i vjeruje, da od držanja Beograda zavisi velikim dijelom buduća razvoj situacije. Polazi od načela, da su naši odnosi s Beogradom izrazito loši, i da je — navodno — naša namjera, da ih još pogoršamo (Mackensen mi je rekao, da je do tog uvjerenja došao poslije razgovora Keitel-Badoglio). Stvar ga zanima i bio je

jako sretan, kad sam mu rekao, da se jugoslavensko-italijanski odnosi u posljednje vrijeme nisu pogoršali, i da ste me vi čak ovlastili da prihvatim jugoslavensku inicijativu za otpočinjanje povjerljivih razgovora (s Jugoslavijom). Promijenio je držanje i ton glasa. Upitao je: »Vjerujete li, da bi Mussolini bio sklon da sklopi sporazum s Jugoslavijom u ovim točkama: garancija »Osovine« za jugoslavenske granice; ustupanje Soluna Jugoslaviji; demilitarizacija Jadrana s jugoslavenske strane?« Odgovorio sam mu, sa svom rezervom zbog kasnijih vaših odluka, da vjerujem, da bi vi pristali na takav sporazum. Hitler je rekao: »Ali ako je tako, siguran sam da bi Jugoslaviju mogli imati s nama! Grčka afera pretvorit će se brzo u jedan od najvećih uspjeha »Osovine«. Jugoslavija će imati Solun, Bugarska pristup na more, Italija preostali dio Grčke. Engleska, izgubi li jednom Grčku i bude li ugrožen Egipat, praktički će biti protjerana iz Sredozemlja.« (Str. 417—418.)

U Berghofu 19. I. 1941. Ribbentrop je rekao Ciano, da ne brine neku naročitu brigu u vezi s Jugoslavijom. Ne krije, da je javno mišljenje duboko neprijateljski raspoloženo prema »Osovini«, ali je uvjeren, da se to ne će manifestirati ni jednom gestom.

Prilikom pristupa izdajničke vlade Cvetković-Maček Trojnom paktu, 25. III. 1941., u razgovoru s Hitlerom u Beču, Ciano saznaje od Hitlera, da smatra pristup Jugoslavije od izvanredne važnosti za razvoj njemačkih operacija u Grčkoj, a 21. IV. 1941., poslije napada na Jugoslaviju, u razgovoru s Ribbentropom u Beču dijele Jugoslaviju: Ribbentrop pristaje, da Italija anektira onaj dio Slovenije, koji nije pripao Rajhu.

»Ali moram primijetiti, veli Ciano, da njemačke granice nisu one, kako se to mislilo u Rimu; teku mnogo južnije i, polazeći od Vrhlike prolaze tri kilometra sjeverno od Ljubljane, da se zatim spuste do na sjever od Mirne i Kostanjevice sve do Drave i Petrijanca. Ribbentrop je izjavio u nekoliko navrata, da tu granicu treba smatrati definitivnom, jer je tako odredio Hitler, i to na neopoziv način.

Hrvatska. Ribbentrop je ocrtao granice hrvatske države na temelju neslužbenih zahtjeva Zagreba. Ona će obuhvatiti Bosnu i Hercegovinu u starim granicama, uključujući jako velik dio dalmatinske obale. Odmah sam za Italiju tražio čitavu Dalmaciju, na što je Ribbentrop odgovorio, da Njemačka drži, da Italija ima pravo da direktno pregovara s Hrvatskom o razgraničenju, ali je bez teškoća priznao korisnost stvaranja teritorijalnog kontinuiteta između Italije i crnogorsko-albanske zone. Spomenuvši odnose između Italije i Jugoslavije, Ribbentrop nije dao neke precizne izjave, ali nije krio lično, premda maskirano protivljenje projektu personalne unije između obje države. Bilo kako mu drago, on namjerava da o tome razgovara s Führerom i prilikom idućeg susreta dat će mi druge novosti. Stavljem pred specifične rezerve u pitanju personalne unije između Italije i Hrvatske, koju Ribbentrop smatra kao državu vrlo bliskom, čak kao sastavnim dijelom političko-ekonomskog sistema Rajha, ponovio sam našu čvrstu odluku, da za Italiju tražimo čitavu Dalmaciju, ne učinivši nikakvu aluziju na pitanje pristupa Hrvatske moru, pitanje, koje se uostalom nije postavljalo, što se tiče teritorija, čak ni s njemačke strane. Ribbentrop je upitao, da li smo mislili i na mogućnost, da se Mađarskoj dozvoli pristup do mora. Odgovorio sam, da se to pitanje može razmotriti pod ekonomskim vidom izmjenom koncesije slobodne zone u jednoj od naših luka. Ribbentrop je to odobrio.

Crna Gora. Ribbentrop je pristao, da se obrazuje nezavisna crnogorska država vezana uz Italiju političkim i ustavnim vezama, koje treba kasnije odrediti.

Kosovo. Za vrijeme nedavne posjete kralja Borisa vlada se Rajha obavezala, da će prepustiti Bugarima čitavu Makedoniju. Rekao sam, da se slažemo u principu, ali sam učinio rezervu kod razgraničenja, sa ciljem da tražim za Albaniju područja nastanjena isključivo Albancima, kao Debar, Gostivar, Tetovo i t. d., koja su bila uključena u oblast obećanu Bugarima, da tako dobijemo granicu snažnu i logičnu u vojnom pogledu.

Srbija. Namjera je njemačke vlade, da Srbiju svede na najjednostavniji pojam, da joj tako onemoguću, da postane aktivno i opasno središte zavjera i intriga. Zato su bili primljeni na račun Srbije više ili manje svi teritorijalni zahtjevi Bugara, Rumunja, Mađara i Hrvata. Što se tiče Albanije, granice, koje je predvidio Ribbentrop, ne pokrivaju se, na našu štetu, s albanskim zahtjevima, ali mislim, da ne će biti teško postići zadovoljavajuće izmjene na tom području. (Str. 446—447.)

Drugog dana, u nastavku razgovora s Ribbentropom:

Slovenija. Ribbentrop je potvrdio u Führerovo ime, da granice, utvrđene dekretom, treba smatrati definitivnim. Italija ima mogućnost da odmah pristupi, i to na način, koji smatra najboljim, pripojenju Slovenije, koja se ne nalazi u teritorijalnom sastavu Rajha.

Hrvatska. Führer potvrđuje političku nezainteresiranost u pogledu Hrvatske. Š njegove strane nema nikakvih prigovora tome, da se uspostavi personalna unija između kraljevine Italije i Hrvatske. To pitanje ipak treba riješiti direktno između Rima i Zagreba. Čak što se tiče pripojenja čitave Dalmacije Italiji, Führer nije stavio nikakav prigovor, pošto priznaje, da se radi o isključivo talijanskim interesima. Ribbentrop je sa svoje strane, podvlačeći da govori čisto akademski, primijetio, da je Dalmacija u ogromnoj većini nastanjena Hrvatima, na što sam vrlo kategoričku odvratio, da mi ne tražimo Dalmaciju iz etničkih razloga, nego na temelju načela životnog prostora, jer postoje, iznad svih mogućih razmatranja o sastavu današnje Dalmacije, historijski, kulturni i politički razlozi, koji čine, da je Dalmacija draga, svom svakom Talijanu, kao svaki drugi dio nacionalnog područja. Ribbentrop je primio, što sam mu rekao.

Spomenuvši proceduru, koju treba primijeniti prema Hrvatima, Ribbentrop je u ime Führera, predložio, da se odmah pozove Pavelić u Rim, da se s njim utvrde granice između Italije i Hrvatske i odrede eventualni političko-ustavni odnosi između ove dvije države. Ribbentrop predlaže isto tako, da to bude što prije, da izbjegnemo manevre, koji se već pojavljuju. A osim toga i zato, jer je Pavelić molio za dozvolu da posjeti Njemačku, a želja je Führerova, da ga primi onda, kad sam Pavelić bude zauzeo stav u teritorijalnom i političkom pitanju prema Rimu.

Crna Gora. Ribbentrop se potpuno slaže s planom, koji smo podnijeli. Ponavlja, da je pitanje, Crne Gore, pitanje, koje se tiče isključivo Italije.

Albanske granice. Usprkos već preuzetih obaveza prema kralju Bugara, Führer je pristao na naš zahtjev u pogledu područja Kosova. Međutim, htio bi održati kraj oko Ljubotena za Bugare, a onaj oko Mitrovice u korist Srbije, jer se na tim područjima nalaze rudnici u njemačkom vlasništvu. Ribbentrop je dodao, da je Führer uputio apel na Ducea, da vodi računa o njegovu osobitom interesu u tom pitanju. (Str. 447—448).

30. IV. 1941., Ciano je uputio Anti Paveliću pismo slijedećeg sadržaja:

»Moj dragi Pavelić, Pismom današnjeg datuma, Duce vam saopćuje, da je Nj. Veličanstvo primilo ponudu hrvatske krune za jednog od prinčeva savojske kuće.

Želim da vam kažem, koliko sam sretan zbog te odluke, koja je najbolji predznak za sklapanje sporazuma, koji će utvrditi uske i plodonosne veze između Italije i Hrvatske.

Bit će mi jako drago, da vas uskoro sretnem, i to čim Dr. Casertano⁹ završi s vama pregovore o ugovoru i utvrđivanju granica.

Vlada Rajha obavještena je s moje strane o primanju hrvatske krune od strane Nj. Veličanstva i o imenovanju Nj. K. Visočanstva vojvode od Spoleta kao i o razgovorima, koji su u toku.

Primite, moj dragi Pavelić, s mojim srdačnim željama ponovne izraze mog iskrenog prijateljstva.« (Str. 449.)

Na Brenneru, 2. VI. 1941., Ribbentrop je izrazio »zadovoljstvo i potpuno odobravanje s njemačke strane svega učinjenog u Hrvatskoj. Ponovio je, da to područje ulazi u talijansku sferu. Isto tako je mišljenja, da pristup Hrvatske Trojnom paktu treba da uslijedi pod našim (talijanskim) pokroviteljstvom u jednom talijanskom gradu, u toku idućeg tjedna. Složili smo se, da poduzmemo mjere u tom pravcu.« (Str. 453.)

Drugog dana, u pismu S. Suñeru, španjolskom ministru vanjskih poslova, Ciano veli za ustašku Hrvatsku: »Za nekoliko dana, Hrvatska će ući u Trojni pakt. Nova država, formirana po uzoru na totalitarne države, nailazi međutim na teškoće, koje se javljaju kod svakog početka, ali ne oklijeva, da odlučno stane na stranu »Osovine«. (Str. 454.)

U »promemoriji« o razgovorima prilikom Cianove posjete Berlinu, 24.—27. XI. 1941., u doba, kada su njemačke trupe već duboko prodrle u Rusiju, Ciano zapisuje: »Govorio sam Ribbentropu otvoreno o Hrvatskoj¹⁰ Odgovorio je, da se s njemačke strane nije ništa promijenilo u pitanju »bečkih sporazuma«. Hrvatska jest i mora ostati zona talijanskog utjecaja. Ne isključuje mogućnost, da su njemački elementi (u ustaškoj Hrvatskoj) lokalno radili u protivnom smjeru, ali u svakom slučaju to su ljudi bez mandata, koji rade protiv primljene direktive. Sâm je spreman da ih udari po prstima, ako smo u mogućnosti da pružimo obavještenja i dokaze. Pred nekoliko dana nešto je naučio o tim teškoćama, pozvao je njemačkog poslanika u Zagrebu i osvježio mu pamćenje, a za vrijeme zasjedanja u Berlinu govorio je s Lorkovićem¹¹ na način, koji ne trpi dvoumicu. Ne znam, kakav će rezultat imati taj korak, ali moram reći, da je Ribbentrop to rekao s elanom i spontanošću.« (Str. 476.)

U razgovoru s Pavelićem u Veneciji, 16. XII. 1941., Ciano zapisuje slijedeće:

»Položaj Pavelićeve vlade. Poglavnik je rekao, da se u oblastima, nezahvaćenim ratom, državna vlast organizira i postepeno afirmira. Najhitniji problemi su pred njima, u prvom redu problem židova. Prilikom preuzimanja vlasti od strane ustaša broj židova iznosio je 35.000, sad ne prelazi 12.000 (mladi Kvaternik¹² tumači to sma-

⁹ Dr. Raffaele Casertano, opunomoćeni ministar fašističke Italije u ustaškoj »NDH«.

¹⁰ Ciano se naime žalio na »preveliku« njemačku aktivnost u »NDH«.

¹¹ Dr. Mladen Lorković, tadašnji ustaški ministar vanjskih poslova.

¹² Zloglasni Eugen-Dida Kvaternik.

njenje izrazom »emigracija« uz smiješak, koji ne ostavlja nikakve sumnje). Ostavljajući po strani komunistički pokret i akciju četnika, o čemu će kasnije biti riječi, Pavelić posmatra s relativnim mirom držanje stanovništva.

Odnosi s Njemačkom. Obavijestio sam Pavelića o onome, što mi je rekao Ribbentrop prilikom nedavnog razgovora u Berlinu. Poglavnik je izjavio, da se Ribbentrop izrazio na isti način u razgovoru s ministrom Lorkovićem. Doista, u posljednje vrijeme službena akcija Njemačke u Hrvatskoj uvelike je opala, na nekim područjima može se govoriti da je iščezla. »Gestapo« je ograničio svoju djelatnost na njemačke elemente, a isto tako i njemačka vojna misija u Zagrebu, brojno vrlo smanjena, ne razvija nikakve aktivnosti, koja bi zabrinjavala. Poglavnik je dakle manje zabrinut što se tiče Njemačke, nego što je bio prije, i to mu omogućuje da ima slobodnije ruke za politiku prema Italiji.

Odnosi s Italijom. Poglavnik je dugo govorio o pitanju civilne uprave u drugoj zoni. Misli, da bi bar djelomična predaja ovlasti hrvatskim vlastima bila vrlo korisna za akciju zbliženja između Italije i Hrvatske. Dok odaje najveće priznanje držanju i akciji naših trupa, ne vjeruje da ima mnogo oficira, osobito nižih, koji bi imali potrebne sposobnosti da vrše građansku vlast u krajevima, od kojih ne poznaju ni ljude, ni jezik, ni običaje. Dodajem ipak, da se Poglavnik, govoreći o tim stvarima, ograničio da izrazi svoje poglede na situaciju više nego li da formulira određene zahtjeve. Nezavisno, međutim, od pitanja civilne uprave on je uvjeren, da treba upotrebiti grubu silu prema četnicima i komunistima i, što se tiče odlučnih akcija, pristupiti im još u toku zime. S daljnjim zakašnjenjem doći će doba, kad šume olistaju, pruže prirodno i prikladno utočište bilo kojem odredu buntovnika, a operacije učine izvanredno teškim i skupim za one, koji ih hoće suzbiti. Osim toga preporučuje, da pojačamo naše vojne kontingente, osobito u južnoj Bosni i Crnoj Gori, jer odanle očekuje najopasnija iznenađenja.

Nikakve promjene u vezi s pitanjem monarhije. Poglavnik, a s njim i apsolutna većina Hrvata (!) uvjereni su o potrebi monarhije i zadovoljni s tim, da krunu dobije jedan princ savojske kuće. Misli, da treba s mnogo mudrosti izabrati čas dolaska kralja u Zagreb. Za sada nije moment da se o tome govori. Kralj treba da dođe u Zagreb, kad država bude počela da funkcionira pomoću svojih normalnih organa. Možda bi najbolji moment bio dan zaključenja mira, ali pošto sve u budućnosti daje naslućivati, da će rat dugo trajati, moglo bi izgledati korisno, da se ubrza dolazak suverena. Bilo kako mu drago, nema razloga da se na to misli prije idućeg ljeta. (Str. 487—489.)

Tako svršava »promemorijac« o razgovoru Ciana s Pavelićem, a s dvije zabilješke o razgovorima u Budimpešti i Salzburgu i cijela knjiga. Ciano je bio prisiljen da dà ostavku kao fašistički ministar vanjskih poslova i da primi daleko manji položaj ambasadora kod pape. Tako je započeo njegov pad.

Za proučavanje diplomatske historije Evrope pred drugi svjetski rat i u prvim godinama rata, za političke odnose između Berlina i Rima, Londona i Rima, Franca i Mussolinija, kao za poznavanje često vrlo skrivenih i dosad nepoznatih smjernica fašističke politike prema Balkanu i Podunavlju uopće, a prema Jugoslaviji posebno, objavljene »promemorijec« Galeazza Ciana sadrže mnogo novog i historijski važnog. Njihovo francusko izdanje nažalost obiluje i pogreškama. Osobito su slabe bilješke komentatora ispod crte o našim ličnostima: tako je na primjer u njima Dr. Ivak

Subotić - nekadašnji ministar pravde (str. 70). Dragiša Cvetković - general (str. 262). Vl. Mažek - potpredsjednik vlade od kolovoza 1940. (str. 273). Cincar-Marković - Marković, bivši diplomat u rangu opunomoćenog ministra, član izvršnog odbora Narodne banke (str. 278). M. Lorković - hrvatski poslanik u Berlinu (str. 476). Dida Kvaternik - snecak Engena Kvaternika, hrvatskog ministra vojnog (str. 487). I u našim geografskim nazivima ista zbrka: Petrijanec je Petrenec (str. 446). Medimurje je «la région de Murau» (str. 488) i t. d. Ipak, sâm materijal je dragocjen, izvoran, iskren i nepreraden, premda --- s obzirom na sve jaču germanofobiju grofa Ciana — i naglašeno suzdržljiv u odnosu na nacistički Berlin iz straha od indiskrecije.

Bogdan Krizman

PROBLEMATIKA MANUFAKTURNE PERIODE U SOVJETSKOJ HISTORIOGRAFIJI

Čini se, da problem manufakture i manufakturne periode zauzima u sovjetskoj historiografiji razmjerno veći interes negoli ijedan drugi problem ekonomske povijesti. Od godine 1946. izišlo je nekoliko ovceh djela, koja rade o tom problemu, a u «Voprosyama istorii» zauzima on također značajno mjesto. U neku ruku to ne začinuje, jer je problem periodizacije kapitalizma usko povezan upravo s tim problemom periode manufakture. Čitav prijelaz iz feudalizma u kapitalizam rješava se pravilno tek s određivanjem kvaliteta novog načina proizvodnje, koji se najprije javlja u svom jasnem obliku u modernoj, t. j. kapitalističkoj manufakturi. O tom svjedoči serija članaka, odnosno naučna polemika, koja je povedena u vezi s raspravom profesora N. I. Rubinštejna, o kmetstvu i postanku kapitalističkih odnosa u Rusiji. Mi ćemo prikazati redom najbitnije rezultate iz tih radova, fizičkih u «Voprosyama istorii» (1946-1948).

Profesor S. Kan napisao je 1946. raspravu o manufakturnom stadiju razvika njemačkog kapitalizma.¹ Interesantna je ta radnja zbog toga, što u njoj raspravlja o gledištu mnogih historičara u pogledu prijelaza iz feudalizma u kapitalizam, i što na koncu daje objašnjenje, zašto Marx nije pisao o manufakturnoj periodi u Njemačkoj.

Gradanski ekonomski historičari mnogo se bore s problemom prijelaza iz feudalizma u kapitalizam. W. Sombart u svojoj monumentalnoj knjizi o modernom kapitalizmu, kako veli Kan, dolazi do vulgarno-pluralističke pozicije i svodi problem postanka kapitalizma na mističan kapitalistički duh. Max Weber vidl odlučan utjecaj na stvaranje kapitalizma u pojavi protestantizma. A. Dopsch se odriče sistematizacije i ograničavanja historijskih perioda, jer da epohe ne isključuju jedna drugu. H. Petrenne stoji na sličnom stanovištu, smatrajući da između feudalizma i kapitalizma postoji samo kvantitativna, a ne i kvalitativna razlika. H. Spangenberg, kome je povijest samo ein fortlaufendes Kontinuum, drži da su granice historijskih epoha samo uslovne, subjektivne i umjetne ivorevine.

¹ Prof. S. Kan: «Vopros o manufakturnoj stadii razvika njemačkog kapitalizma v istoričeskoj literaturze», («Voprosy istorii», 1946., br. 5—6.)

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA IV

1951

BROJ 1-4

NAKLADA „ŠKOLSKA KNJIGA“ / ZAGREB

R E D A K C I O N I O D B O R

VLADIMIR BABIĆ
MIROSLAV BRANT
GRGA GAMULIN
MARKO KOSTREŇIĆ
JAROSLAV ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

JAROSLAV ŠIDAK

I Z D A J E
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
Z A G R E B